

3-6-12: AVAGY ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK A DISKURZUSELMÉLET TERÜLETÉRŐL

GÉRING Zsuzsanna

PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: gzs@index.hu

Mills, Sara: *Discourse*. London and New York: Routledge, 1997.

Wetherell, M., Taylor, S. and Yates, S.J. eds.: *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publications, 2001.

Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R. and Vetter, E.: *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage Publications, 2003.

A 'diskurzus' a kortárs társadalomtudományi irodalom egyik alapfogalma. Használata már-már elengedhetetlen, ha valaki friss, haladó, korszerű – vagy egyszerűen csak divatos – szeretne lenni. Ennek következményeképpen azonban tartalma meglehetősen szerteágazó és nehezen megfogható. Van, aki az írott és az elmondott szöveg közötti megkülönböztetésre használja; van, aki szövegek összefüggő rendszereként tekint rá; van, aki átfogóbb, adott téma szempontjából releváns szövegek, események, viszonyok összességeként tárgyalja; de olyan is akad, aki egyszerűen az – esetleg divatjamúltnak tekintett – 'diszciplína' fogalmát helyettesíti vele.

Ebbe a szétfolyó értelmezési mezőbe próbál némi rendet vágni az a három könyv (is), amelyekről az alábbiakban szó lesz. Természetesen fellelhetők további összefoglaló művek is a témában, a kiválasztás szempontja azonban egyfelől a társadalomtudományi megközelítés elsődlegessége,¹ másfelől a terület áttekintésének szisztematikussága, rendszerezettsége és valamilyen szintű tömörsége,² harmadrészt pedig az átfogó jelleg volt.³

- 1 Szemben például a nyelvészeti irányt előtérbe helyező könyvekkel, mint például: Schriffin, D. ([1994.] 2002): *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell; vagy Brown, G.–Yule, G. ([1983] 2003): *Discourse Analysis*. Cambridge University Press; vagy a médiakutatás területével, melyről egy kiváló áttekintő kötet: Marris, P.–Thornham, S. eds. (1999): *Media Studies. A Reader*. Edinburgh University Press.
- 2 Itt mindenképpen meg kell említeni Teun A. van Dijk munkásságát, aki két átfogó sorozatot is szerkesztett a diskurzusanalízis témájában, melyeknek egyik deklarált célja a multidiszciplinaritás, azaz a sokszínűség és változatosság felmutatása volt. Ez olyannyira sikerült, hogy ezek a művek kettő, illetve négy kötetet ölelnek fel, ezért bemutatásuk önmagában túlmutatna e recenzió keretein. A művek: van Dijk, T.A. ed. (1985): *Handbook of Discourse Analysis*. 4 vols. I. *Disciplines of Discourse*. II. *Dimensions of Discourse*. III. *Discourse and Dialogue*. IV. *Discourse Analysis in Society*. London: Academic Press; valamint van Dijk, T.A. ed. (1997): *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. 2 vols. London: Sage.
- 3 Ennyiben kimaradtak jelen elemzés keretei közül a különböző irányzatokon – többé-kevésbé – belül maradó, vagy konkrét területre koncentráltó diskurzuselméleti könyvek, mint például Fairclough, N. ([1989] 1998): *Language and Power*. London: Longman; vagy Wodak, R.–Meyer, M. eds. (2002): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications; Burton, F.–Carlen, P. (1997): *Official Discourse. On Discourse Analysis, Government Publications, Ideology and the State*. London: Routledge & Kegan Paul; és még sorolhatnánk.

E közös tulajdonságok ellenére mindhárom kötet más-más módon közelít a témához, és más-más formában próbálja megfoghatóvá, értelmezhetővé tenni a diskurzuselméletet. A kötetek különböznek mind célkitűzésüket, mind szerkezetüket tekintve, amely eltérések azonban inkább szélesítik, mind zavarják az olvasó rálátását a témakörre. Ugyanis, míg Sara Mills a fogalommagyarázatból kiindulva elmélkedik a diskurzus jelentéséről és különít el az értelmezési lehetőségeken belül *három alapvető jelentésmezőt*, addig Wetherell és társai a diskurzuselméleti megközelítéseket és eljárásokat *hat elméleti tradícióra* építve tárják fel, bemutatva mind az elméleti alapokat, mind a releváns kutatási irányokat és kezdeményezéseket; míg végül a Titscher–Meyer–Wodak–Vetter kvartett a témában fellelhető *tizenkét módszer* ismeretével foglalkozik némi fogalmi és módszertani bevezető után.

A következőkben ezt a három megközelítésmódot járom körbe, mindig a leginkább releváns könyv nyomán, összevetve vele a másik két összefoglaló/bevezető mű felfogását is.

3 ALAPVETŐ JELENTÉSMEZŐ

Sara Mills könyvének (1997) deklarált célja elkülöníteni a diskurzus fogalma körüli jelentésmezőket, melyek a különböző diszciplináris struktúrákban való használat során tapadnak hozzá. Három nagy átfogó területet jelöl meg: elsőként a *cultural theory*,⁴ a kritikai elmélet, illetve az irodalomelméleti alkalmazást; másodikként a mainstream nyelvészeti irányt; míg harmadiknak a szociálpszichológia és a kritikai nyelvészet terepét azonosítja.

A könyv szerkezetét tekintve ugyanakkor nem ezt a felosztást követi, ami véleményem szerint némileg megnehezíti az áttekinthetőséget. A bevezető nagyon szemléletes képet ad a diskurzus-fogalom használatának sokféleségéről, majd a szerző nő vázolja célkitűzését és röviden bemutatja a három jelentésmező legfontosabb sajátosságait. A továbbiakban azonban érdekes módon nem ezen „hármasság” mentén halad, a bevezetőt követő két fejezet ugyanis alapvetően Foucault munkásságával és diskurzuselméletével foglalkozik. A könyv egyik nagy erénye ugyanakkor, hogy bár erősen foucault-i kötődésű, nem áll meg itt, hanem felvillant röviden néhány olyan pontot, ahol ezt az elméletet erős kritikák érték. Az – erősen „foucaultista” – elméleti alapozás után Sara Mills egy-egy fejezet szentel a diskurzuselmélet és –elemzés két fontos és aktuálisan a társadalomtudományi figyelem középpontjában álló területen való alkalmazásának: a feminista, valamint a kolonialista, poszt-kolonialista elméletek és a diskurzuselmélet kapcsolatának.⁵ Végül az utolsó fejezetben – mintegy keretes szerkezetként – visszatérnek a bevezetőben említett jelentésmezők, de azon belül is alapvetően a nyelvészeti megközelítés, és annak kritikájából a szociálpszichológiai és a kritikai nyelvészeti gondolatrendszer kidolgozása tűnik gondosabbnak.

4 A *cultural theory* kifejezést a továbbiakban is ilyen formában használom, mert úgy gondolom nehéz egyértelmű és pontos fordítást adni rá – vagy legalábbis tudomásom szerint nincs még széles körben beazonosíthatóan elterjedt magyar megfelelője.

5 Ezek bemutatására ezen írás keretein belül nem teszek kísérletet.

Ennek megfelelően a *kritikai elmélet/cultural theory/irodalomelmélet* mező jellemzésekor a szerzőnő nem vizsgálja az e körbe sorolt szerzők – Foucault, Barthes, Bahtyin, Benveniste és Pecheux – elképzeléseit külön-külön, hanem csak a közös jellemzők bemutatására szorítkozik, úgyismint

- a diskurzus institutionális természete, ami arra utal, hogy a diskurzust alkotó megnyilatkozások nem elkülönülten léteznek, hanem a társadalmi környezet által meghatározottak;
- a más diskurzusokba való beágyazottság, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy egy diskurzus soha nem elszigetelten jön létre, hanem más diskurzusok között, azok mellett, vagy éppen azokkal szemben definiálva magát;
- a kizárás gyakorlata, amit a felsorolt szerzők mindegyike a diskurzus alapelemének tekint, hiszen minden, ami a beszédünkben magától értetődő(nek tűnik), más, „kimondhatatlan” dolgok kizárásával jár együtt;
- a jelentésség, ami ebben a kontextusban azt jelenti, hogy a szerzők mindent, ami jelez, kifejez (signifies), vagy jelentéssel bír, a diskurzus részének tekintenek. Ez egy nagyon tág diskurzus-meghatározás, de alapvetően arra hívja fel a figyelmet, hogy egy diskurzus nem szimplán mondatok halma, hanem olyan kijelentések összessége, melyek az adott társadalmi környezetben jelentéssel és hatással bírnak.

Ezen túlmenően Mills még röviden kitér – Pecheux elméletének bemutatásán keresztül – a diskurzusok konfliktusos természetére és identifikációs szerepére, valamint az irodalomelméleti vonatkozásokra, majd át is tér a második jelentésmezőre.⁶

A *mainstream nyelvészet* területén a diskurzus szó használata, a diskurzus-analízis elfordulás attól a – hagyományos – megközelítéstől, mely a mondatot tekintette a leg-tágabb vizsgálati egységnek a szövegek elemzése során. Ezzel szemben a diskurzus itt egy olyan struktúrát jelöl, ami a mondat határain túlterjed. A diskurzuselemzők arra fókuszálnak, hogy a nyelvet használatának kontextusában ragadják meg és elemezzék, nem egy idealizált, absztrakt jelrendszerként tekintenek rá. Bár elemzéseik során általában a mondatok vizsgálatának szintjéről indulnak ki, de azt keresik, hogy az ezen a szinten fellelhető struktúrák, jellemzők hogyan fordulnak át, jelennek meg a tágabb szöveg szintjén.⁷

Bár ez a módszer – hangsúlyozva a nyelv strukturált közegként való leírását – új területeket nyitott a szövegek elemzésében, több kritika is érte. Egyfelől, bár a nyelvet a használatában, valós közegében vizsgálja, a (nyelvészeti indíttatású) diskurzus-analízis nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi viszonyok, és a hatalmi relációk a résztvevők között milyen hatást gyakorolnak a beszélt, vagy írott szövegek termelésére. Ezt még egy lépéssel megtoldva, a kritikai diskurzus-analízis művelői azt rótták fel ennek az elméletnek, hogy nem kritikai, kimerül a szöveget strukturáló elemek leírásában, de nem reflektál az azokban megbújó hatalmi viszonyokra. Erősen

6 A német gyökerek itt nem kerülnek szóba, sőt az egész munka nélkülözi a német társadalomelméleti hagyományra való reflexiót. Nem esik szó, például a frankfurti iskola képviselőiről, annak ellenére, hogy a marxi elméleti hagyományt nem hagyta figyelmen kívül a szerző.

7 Párbeszéddek, társalgások vizsgálatokor például fellelhetők olyan nyelvi elemek, melyek a diskurzusok szintjén működnek, jelölve mondjuk a témaváltást, a lezárást, stb, kijelölve és elkülönítve ezáltal szegmenseket a beszéd folyamában; ugyanakkor a mondatok szintjén nehezen értelmezhetők, nem igazán ragadható meg a funkciójuk.

megkérdőjelezhető továbbá ebben a módszertanban, az a feltételezés, hogy az adott kijelentések funkciója minden résztvevő számára átlátható, transzparens, ugyanakként jelenik meg, és emiatt az elemző pozíciója tudományosan érdektelen, semleges.

A kritikák ellenére ez a metódus nagyon fontos elmozdulást jelent attól a hagyományos nyelvészeti megközelítéstől, mely a szavakat, vagy a szavak kisebb csoportjait izoláltan vizsgálta. Nagy hatással bírt más területekre is, ahol a módszer kiegészült a nyelvészeti szempontokon kívül más perspektívákkal is: konkrétan a szociálpszichológia és a kritikai elmélet bizonyos aspektusaival – amelyet Mills a harmadik jelentésmezőként azonosít.

A *szociálpszichológiai* indíttatású diskurzuselemzések alapvetően a hatalmi viszonyoknak az egyéni kijelentések struktúrájában tetten érhető hatásait vizsgálják a diskurzus-analízis előbb kifejtett eszközeivel. Mills két modelljét különíti el ennek a gondolkodási irányznak: az egyik a rasszizmus megjelenését vizsgálja; másik pedig a szexizmust, a hagyományos „nőképet” és az ezzel kapcsolatos elnyomó tendenciákat kutatja.

Még összetettebb 'találkozása' a nyelvészetnek és a kritikai elméletnek, az úgynevezett *kritikai nyelvészet*, kritikai diskurzuselmélet. Ez az irányzat egyszerre foglalkozik a hatalmi viszonyokkal és azzal a móddal, ahogy ez befolyásolja a kijelentések és szövegek létrehozását. A kritikai nyelvészek – mint például N. Fairclough, R. Fowler vagy T. Trew – alapvetően a diskurzus hatásainak politikai elemzésére törekednek, például feltárni azt, ahogyan egyesek pozicionálják magukat a diskurzív struktúrákon keresztül, ahogy eliminálják mások tudását és megteremtik saját szerepük fontosságát stb. Felfogásukban erősen kötődnek Foucault elméletéhez, mivel a diskurzust nem csak a társadalmi szereplők és viszonyok reprezentációjaként fogják fel, hanem úgy vélekednek, hogy maga a diskurzus alakítja és hozza létre ezeket a relációkat.⁸

Szemben a „szimpla” nyelvészeti megközelítéssel, ezen irányzat képviselői nem csak leírják a megfigyelt nyelvi jelenségeket, hanem kritikusan közelítenek hozzá. Mills e megközelítés kapcsán Fairclough munkásságára összpontosít főleg két pontot kiemelve belőle: egyrészt a diskurzusok konstitutív természetének bemutatását, másrészt az interdiskurzivitás, intertextualitás középpontba állítását. Amiben Fairclough a nyelvészeti diskurzus-analízis művelőitől (mint Coulthard és Sinclair) kimondottan eltér, hogy nem feltételezi a jelentések egységességét, hanem azt mondja, hogy – éppen az intertextualitás nyomán – sokszor meghatározatlan a szövegbeli jelentés, és nehéz feltárni az egyes egyének különböző interpretációit.

Sara Mills könyve (1997) végén egyértelműen állást is foglal e megközelítés mellett:

„A [nyelvészeti] diskurzus-analízist művelők az interakciók belső struktúrájával foglalkoznak, annak középszintű kontextusában, de nem tekintenek tovább ezen individuális dialógusok és a tágabb társadalmi struktúra kapcsolatára. Az individuális interakciók és a szélesebb diszkurzív és társadalmi struktúra viszonyának beemelése nem csak egy sokkal komplexebb és sokkal aprólékosabb analízist tesz lehetővé, hanem megteremti az olyan elemzés lehetőségét, mely önkritikus az 'igazságról' kialakított véleményét illetően, és felhívja a figyelmet arra a veszélyre, amit a szövegeknek naívan egyértelmű jelentést tu-

8 Bár fontos kérdésekben eltávolodnak Foucault elméletétől – de Mills ezekkel nem foglalkozik.

lajdonítás magában rejt. A tágabb társadalmi kérdéseknek a kisléptékű analitikus kérdésekkel való illetően összekapcsolása hordozza a legnagyobb lehetőséget a további munkára ezen a területen.” (158. o.)

A Sage Publications 2001-es *Discourse Theory and Practice* című könyvében is fellelhető egy hármás felosztás: a szerkesztők az átfogó elméleti alapot követően három nagy blokkba rendezték a tanulmányokat. Az első a társadalmi interakciók elemzésére fókuszál, alapvetően a *társadalmi cselekvés* természetét kutatja, a diskurzus-rend(szer)ek egyéni szintjére, egyéni kialakítására, az interakcionális rendszerre kíváncsi. A második blokk az értelem (minds), az én (selves) és az értelemadás (sense-making) területén mozog, a *társadalmi cselekvő* létrehozását vizsgálja a diskurzusokban, középpontjában annak elemzése áll, hogy hogyan alakítják ki identitásukat a diskurzusban a megszólalók, hogyan hozzák létre benne magukat, hogyan kapcsolódnak a kollektív tudathoz, illetve különítik el attól egyéni tudatukat. A harmadik blokk pedig a *társadalmi rend*, a társadalmi kapcsolatok szerveződésének kérdése körül szerveződik, a társadalmi minták vizsgálata révén a diskurzus történelmi, intézményi sajátosságaira koncentrálnak.

Ez a felbontás némileg rokonítható Mills jelentésmezőivel, bár fontos különbségek is kimutathatók. Legjobban a mainstream nyelvészeti irány és a társadalmi cselekvés vizsgálata feleltethető meg egymásnak, ugyanis mindkettő középpontjában az interakcionális szint, az egyéni interakciók vizsgálata áll. Mindkét könyv hangsúlyt helyez arra, hogy bár a diskurzus ebben a közegben alapvetően egy – a mindennapi kommunikáció által létrehozott – nyelvi output, vizsgálatokor ki kell lépni a szűk grammatikai keretek közül, és a kontextus és a nyelvhasználat kapcsolatára kell összpontosítani. Összességében ez a jelentésmező a társalgás-elemzési (conversation analysis) irányzattal, módszerrel rokonítható.

A másik két terület már nem egyenlősíthető ilyen egyértelműen, ugyanis míg Sara Mills különálló mezőként kezeli egyfelől a kritikai elmélet, irodalomelmélet, cultural theory irányt, leválasztva erről – és egy mezőbe foglalva – a szociálpszichológia és a kritikai nyelvészet terepét, addig Wetherell és szerkesztőtársai a társadalmi cselekvő önmegvalósításával foglalkozó részt alapvetően (csak) a szociálpszichológiai irányzatnak szentelték. A kritikai nyelvészet náluk a kulturális és társadalmi kapcsolatokkal foglalkozó blokkban jelenik meg, míg a kritikai elmélet, cultural theory az elméleti alapot szolgáló részben található. Azaz azt is mondhatnánk, hogy míg Mills egy jelentésmezőbe rendezte a szociálpszichológiai és a kritikai nyelvészeti irányt, addig a *Discourse Theory and Practice*-ben ez két különálló területként jelenik meg. Az eltérés kétféleképpen is magyarázható.

Egyfelől adódhat a két könyv felépítésének, gondolatmenetének különbségéből. Sara Mills a cultural theory, kritikai elmélet terepét, mint elméleti kiindulópontot tekint, majd a mainstream nyelvészeti elgondolások bemutatása után rátér a két irányt ötvöző szociálpszichológiai, illetve a kritikai nyelvészeti megközelítésre, kutatásokra. Ezzel szemben a *Discourse Theory and Practice*-ben egy különálló blokkban szerepelnek a – Mills-inél szélesebb kört felölelő – elméleti alapok, és az ezt követő három blokk tartalmazza a kutatási irányokat, területeket.

A másik magyarázat Millsnek a kritika szerepéről, jellegéről alkotott felfogásán alapulhat. A szerzőnő szerint a – foucault-i és a francia filozófiai hagyomány által át-

hatott – kritikai elmélet alapvetően úgy tekinti a diskurzust, „mint a szabály-vezérelt kijelentések termelésének és körforgásának általános terét” (Mills 1997: 9), ami elkülöníthető mind az egyéni diskurzusok vizsgálatától (nyelvészeti irány), mind a hatalmi viszonyok között értelmezett kijelentések elemzésétől (kritikai diskurzus-analízis). A szociálpszichológiai és a kritikai nyelvészeti irányok azonban ezt a kritikai elméletet ötvözik a nyelvészeti megfontolásokkal, és alapvetően a hatalmi viszonyok nyelvi megvalósulásának egyéni, illetve társadalmi szintjeit elemzik, leplezik le, kritizálják. Ezzel szemben a *Discourse Theory and Practice* idevágó blokkjaiban nem csak a leplező célzatú elképzelések kaptak helyet, hanem a szociálpszichológiai, valamint a társadalmi rendszer vizsgálatával foglalkozó kevésbé kritikai megközelítések is.

Ruth Wodak és szerzőtársai könyvében nincs ennyire hangsúlyos szerepe a különböző gondolkodási irányok ilyen jellegű elkülönítésének, de a módszerek és elméleti háttérük feltérképezésekor ők is jeleznek egy felosztást. Ez azonban nem hármas, hanem négyes csoportosítás, úgy gondolják, hogy a szöveg- és diskurzuselemző módszerek négy különböző területhez kötődnek. Az első a *filozófia és episztemológia* területe, amely például a fenomenológiát, hermeneutikát, általános szemiotikát foglalja magában. A második a *társadalomelméleti tradíció*, amelynél megemlítik Foucault nevét, valamint a kulturális antropológiát, a kritikai elméleti irányzatokat. Harmadikként a *nyelvészeti elméletek* emelik be, amelybe a funkcionális nyelvésztől a beszédaktus-elméletig, a prágai iskolán keresztül minden beletartozik. Végül pedig fontos elméleti háttérként jelennek meg ebben – és a három közül csak ebben – a könyvben a *kommunikáció-elméletek*, mint például Luhmann, Bühler vagy éppen Shannon és Weaver elgondolásai.

6 ELMÉLETI TRADÍCIÓ

Wetherell, Taylor és Yates könyve (2001) átfogó képet kíván nyújtani a diskurzus-elmélet és –elemzés területéről, célja a kulcsfogalmak, a meghatározó területek (ld. fent a három mező) bemutatása hat elméleti tradíció nyomán haladva.

Szerkezetileg a könyv négy blokkra osztható: az első az elméleti alapokat tárgyalja, míg a másik három, a fent bemutatott jelentésmezőkhöz hasonlóan, három nagy diskurzuselméleti területre fókuszál, ismertetve a kutatási irányokat, elképzeléseket. Ezt a négy blokkot egy bevezetés előzi meg, mely a könyv célkitűzéseit, az általános alapvetéseket tartalmazza; és egy konklúzió zárja, melyben Margaret Wetherell a kutató és a kutatás pozíciója, helyzete, szerepe és az ehhez kötődő elméleti kérdések kapcsán válaszol fel – az eltérő diskurzuselméleti megközelítések nyomán – különböző álláspontokat (pl. a kritikaiság *versus* semlegesség; vagy a diskurzus és a 'valóság' kapcsolata tekintetében). Nagy erénye a könyvnek egyfelől, hogy minden egyes blokk szerkesztői előszóval kezdődik, mely az adott terület fő jellemzőit körvonalazza, és az első blokkban felvázolt elméleti tradíciókhoz való kapcsolódási pontokat jelöli ki. Másfelől szerkezetileg minden blokk úgy van kialakítva, hogy a terület elméleti alapjaitól indulva jut el interdiszciplináris(abb) irányzatok bemutatásáig (pl. Goffmantól a feminista társadalomnyelvészetig),

A releváns tradíciók feltérképezése egyben áttekintést ad azokról a (határ)területekről, melyek keresztmetszetében található a diskurzuselmélet, mint elkülönülő disz-

ciplína. A szerkesztők hat elméleti tradíciót jelöltek ki, melyhez kapcsolódnak könyvükben. Ezekről a teoretikus alapozást szolgáló első blokk olvasása során kaphatunk némi képet, mely Wetherell problémafelvető tanulmányával kezdődik – aki egy konkrét diskurzus-részlet elemzésén keresztül ismerteti a különböző diszciplináris irányokat –, majd a diskurzuselméletet övező társadalomtudományi irányzatok (és teoretikusok) ’diskurzív fordulatait’ mutatja be. A következőkben ezek alapján vázolom az elméleti tradíciók legfőbb jellemzőit.⁹

Az első irány a *társalgás-elemzés (conversation analysis) és etnometodológia* területe, mely leginkább a szociológiához köthető. Goffmannak a társadalmi interakciókról írt elképzelései és a garfinkeli etnometodológia nyomvonalán került be a szociológia terepére a nyelv használatának kérdése.¹⁰ Ezeken az elméleti alapokon állva jött létre a társalgás-elemzés (conversational analysis), mely Harvey Sacks, Emanuel Schlegoff és Gail Jefferson nevéhez köthető. Elgondolásuk középpontjában az áll, hogy – szemben azzal a ’hagyományos’ társadalomtudományi felfogással, hogy az egyéni cselekvés fegyelmetlen és szabályozatlan, ezért nem vizsgálható – a társadalmi interakció határozottan és szabályozottan fellelhető az egyéni cselekvések szintjén. Ezért természetes közegében kell megragadni, azaz nem kísérleti körülmények között vagy kérdőívekkel kell vizsgálni, hanem a hétköznapi társalgásokat elemezve. A hétköznapi párbeszéd szisztematikus vizsgálata lehetővé teszi az interakciók – társadalmilag – intézményesült szabályainak, mintáinak, gyakorlatainak feltárását, melyek függetlenek az egyes beszélők pszichológiai vagy szociológiai jellegzetességeitől.

A második tradíció az *interakcionális társadalomnyelvészet (sociolinguistics) és a beszéd etnográfija*. E terület kiindulópontja, hogy a nyelvhasználat társadalmilag (is) meghatározott. Ezt a viszonyt két irányból is meg lehet közelíteni. Az antropológiai nézőpont felől indulva a társadalmi cselekvés, magatartás áll a középpontban, és az adott társadalmi helyzetben ehhez kapcsolódó nyelvhasználat. Ez az irány Malinowskitól – aki a beszéd kontextusfüggő voltát hangsúlyozta – a beszéd etnográfijáig vezet. Fontos állomás az elmélet fejlődésében Edward Sapir és Benjamin Whorf hipotézise, mely kimondja, hogy a nyelv struktúrája alapvető és átható módon formálja a gondolkodást. A nyelv és a társadalom ily módon felfogott kapcsolata nyomán sok kutatás indult az 1960-as években (főleg a Berkeley és a Stanford egyetemeken), ezek egyik legkiemelkedőbb teoretikusa Dell Hymes, aki megkérdőjelezte azt a hagyományos nyelvészeti felfogást, hogy a nyelv egy formális, zárt, absztrakt jelrendszer, a kommunikáció semleges eszköze, amelyben az előforduló esetleges eltérések, különbségek csak hibák, ’deviációk’. Úgy gondolta, hogy éppen a beszédmódok sokféleségét kell kutatni, ezeket a deviációkat jelentésteli mintákként kell tekinteni, melyek szimbolikus jelentéssel és jelentősséggel bírnak, mert például általuk meghatározhatók egyes csoportok, beszédközösségek határai. A nyelvészet irányából közelítve nyelv és társadalom viszonyához a társadalmi környezet és a nyelv struktúrája, funkciója közötti relációk elemzésén van a hangsúly. A társadalomnyelvészet kép-

9 Természetesen az egyes irányzatok között éles határokat húzni nem lehet, főleg, mikor a diskurzuselméleti hatásokat, fejleményeket tekintjük. Ezért bemutatásukkor csak a legfontosabb elméleti alapokra, teoretikusokra és kapcsolódási pontokra fókuszálok.

10 Illetve a foucault-i hagyomány nyomán, de az egy teljesen másik irány, ld. később.

viselői (John Gumperz, William Labov, Michael Halliday) azt vallják, hogy a beszélők különböző szituációkban más-más formában használják a nyelvet, egyfajta kódszerű viszony létezik a nyelvi sajátosságok és az adott társadalmi környezet sajátosságai között. A 'társadalmi' szerepe a viszony megalapozásában, az egyéneké pedig a helyzetnek megfelelő nyelvi viselkedés megvalósításában áll. (A beszélők e kompetenciáját Hymes kommunikációs kompetenciának nevezi.)

A harmadik irányzat a *diskurzív pszichológia*, melynek központi kérdése, hogy hogyan beszélnek az emberek magukról, hogyan jelenítik meg magukat, teremtik meg saját identitásukat a beszéd által. A diskurzuselméleti megközelítés radikálisan új irányt hozott a pszichológia területén. Képviselői elvetik a nyelvtől és a beszédtől függetlenül létező 'én' tradicionális képét, és a nyelv és a gondolkodás viszonyát dialógikusnak fogják fel. Véleményük szerint az érzéseink, gondolataink, meggyőződéseink nem önállóan, hanem egy diskurzus különleges elemeiként formálódnak, melyek mind magunk felé, mind mások felé fontos identitásképző jelleggel bírnak. Ez a megközelítés a '80-as években indult Angliában, mikor episztemológiai vitákhoz kapcsolódva bekerült a diskurzuselmélet a pszichológiába. Ennek hatásaként egyrészt megjelent a társadalmi konstruktivista mozgalom a pszichológiában (Kenneth Gergen, Rom Harré, Bronwyn Davis), amely kritizálta a kísérleti és mennyiségi adatfelfogást és módszert, másfelől létrejött a kritikai pszichológia (Julian Henriques, Wendy Hollway) irányzata, mely Foucault megközelítését beemelve vizsgálja a szubjektumot. Ezzel párhuzamosan – főleg az USA-ban – kialakult a 'narratív pszichológia', mely az emberek identitását az önéletrajzok és életútinterjúk vizsgálatával kötötte össze (Theodore R. Sarbin, Ruthellen Josselson, Amia Lieblich).

A negyedik vizsgált elméleti tradíció a *kritikai diskurzuselemzés* és *kritikai nyelvészet* iskolája. Ez az irányzat a nyelv és társadalom viszonyának a kulturális és társadalmi rendszerre, relációkra gyakorolt hatását kutatja, alapvetően a nyelvészet felől indulva.¹¹ A kritikai nyelvészet az 1960-as, 1970-es években, Labov, Hymes, Gumperz és Halliday (ld. fentebb) munkásságából emelkedett ki. Fő képviselői (Gunther Kress, Roger Fowler, Robert Hodge) szerint a szöveg 'mögött' feltárható, hogy mi mozgatja a beszélő által megtett választásokat, melyek által reagálni tud a társadalmi környezetére, eseményekre, helyzetekre, amelyekben találja magát. A kritikai nyelvészek szerint ez egyben megteremti a társadalom kritikájára is, mert a cselekvések mozgatórugója a hatalom, minden nyelvi aktus általa formálódik, és nincs olyan, mely kívül állna a hatásán. Annyiban lépnek túl a társadalomnyelvészeti és az etnográfiai megközelítésen, hogy míg ezek az irányzatok bár szoros kapcsolat tételnek a nyelv és a társadalom között, de továbbra is két különálló entitásként fogják fel azokat, ahol a nyelv autonóm, az egyének által meg nem változtatható közeg. A kritikai nyelvészek azonban elvetik a nyelv, mint önálló rendszer elképzelést, szerintük a nyelv az az eszköz, erőforrás, ami formát ad a 'társadalminak'. A kritikai diskurzuselemzés (critical discourse analysis – CDA) központjában a hatalom kérdése áll, megközelítése a szociológia és a politika határterületén helyezhető el. Képviselőinek (Norman Fairclough, Teun A. van Dijk, Ruth Wodak) határozott etikai elvei,

11 A nyelv és társadalom dialógikus viszonyának a társadalmi rendre, rendszerre, viszonyokra gyakorolt hatásának másik lehetséges megközelítése Foucault elgondolásai nyomán ragadható meg Margaret Wetherell szerint (ld. később).

társadalompolitikai álláspontjai vannak, céljuk a hatalommal való – akár tudatos, akár nem szándékos – visszaélés leleplezése, a diskurzus- és a hatalomstruktúrák közötti összefüggések feltárása,¹² például a rasszizmus vagy a szexizmus diszkurzív megjelenéseinek vizsgálata. Bár ez az irányzat és a Foucault nyomdokain járó kutatások sok mindenben rokon elveket vallanak, fontos különbségek is kimutathatók közöttük (ld. később).

Az ötödik hivatkozott irány a *Bahtyin nyomában haladó kutatások* terepe. Bahtyin és Volosinov '20-as, '30-as évekbeli írásai az 1960-as, 1970-es években váltak ismertté nyugaton.¹³ A bahtyini elmélet alapvetően nyelvészeti nézőpontú, kiegészítve irodalomelméleti és szociálpszichológiai elemekkel. Hatással volt mind a nyelvészet 'társadalmi fordulatára', mind a társadalomtudományok 'nyelvi fordulatára'. Szembehelyezkedtek a saussure-i strukturalista nyelvfelfogással, mely szerint a nyelv egy absztrakt jelrendszer. Álláspontjuk az, hogy a nyelv a mindennapi élet küzdelmeiben gyökerezik, visszavezethető a társadalmi interakciókra, amelyek mindig meghatározzák használatát és jelentését. Ezek a küzdelmek leírhatók a centralizáció és diverzifikáció küzdelmeként: egyaránt hatnak úgynevezett centripetális erők, melyek az autoritatív, rögzített diskurzusokat termelik (pl. a vallási dogmáról, a tudományos igazságról stb. szóló diskurzusok, melyet a tanárok, szülők adnak át); valamint hatnak ellentétes irányú, ún. centrifugális erők is, melyek a nyelv változatosságát adják, azáltal, hogy a nyelv használatát mindig áthatja az adott közeg saját szemlélete. Ennek megfelelően elvetették a tradicionális nyelvi 'transzmissziós-modellt', és helyette a nyelv interaktív és reciprok jellegét hangsúlyozzák. Úgy gondolták, hogy a kommunikáció dialógikus jellegű, azaz legalább egy másik – reagáló – 'hang' jelen van, akivel/amivel társalogva, dialógusban alakul a kijelentés értelme és formája. A dialogikusság mind a megelőző kijelentések, mind az adott kijelentések címzettjei irányában hat, és nem csak a beszédet, hanem az írott szöveget, sőt Bahtyin szerint a gondolkodást is jellemzi.

Végül a hatodik elméleti tradíció a '*foucault-iánus*' *kutatások* területe. Bár Foucault munkássága erősen a nyelvi fordulathoz köthető, az általa kidolgozott diskurzus-fogalom és megközelítés sokkal szélesebb a nyelv (language) koncepciójánál. A diskurzus a nyelvészet felfogása szerint összefüggő szöveg- vagy beszédegység, míg Foucault elméletében egy adott történelmi helyzet bizonyos témájában 'elmondható/ott' állítások csoportja, ami a nyelven keresztül a tudást termeli. Azaz a diskurzus magában foglalja a nyelvet (language) és a cselekvést (practice) egyaránt, mert a diskurzus definiálja a témát, a róla való tudást és a tudás objektumait, ami egyben azt is meghatározza, hogy ezeket az objektumokat hogyan használják, szabályoz-

12 „Although there are many directions in the study and critique of social inequality, the way we approach these questions and dimensions is by focusing on the role of discourse in the (re)production and challenge of dominance.” (Teun A. van Dijk: Principles of Critical Discourse Analysis. In Wetherell–Taylor–Yates 2001: 300. – *kiemelés az eredetiben.* A kötet az eredeti cikknek csak részleteit tartalmazza, magyar fordításban az egész cikk megtalálható: In Szabó–Kiss–Boda szerk. (2000): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó, 442–477.)

13 Bahtyin és Volosinov kapcsán a szerzőiség problémája merül fel, mert bár Volosinov Bahtyin kollégája/tanítványa volt, de többen úgy vélik, hogy Volosinov egyes írásainak Bahtyin volt a szerzője. Én ez ügyben nem tudok állást foglalni, átveszem a könyvszerzőktől és -szerkesztőktől azt a hozzáállást, hogy alapvetően bahtyini elmületről beszélnek, de az irányzat bemutatásakor mind Bahtyint, mind Volosinovot ide sorolják.

zák. Foucault átlépi tehát a nyelv és cselekvés, illetve a szavak versus világ tradicionális megkülönböztetését, hiszen elgondolása szerint a jelentés és a jelentésadás egyaránt a diskurzusban konstruálódik. Ezen a ponton kritizálják sokan ezt az elméletet, mondván, hogy ha így gondolkodunk, akkor azt lehet mondani, hogy nem létezik semmi a diskurzuson kívül. A válasz a foucault-i megközelítés talaján állva az, hogy ez az elmélet csak annyit mond, hogy a dolgok jelentése és tudása nem létezik a diskurzuson kívül, de nem foglalkozik a létezés ontológiai kérdésével. Ez az elgondolás¹⁴ a jelentés és reprezentáció konstruktivista felfogásának az alapja. Mindezekkel összefüggésben Foucault és az elmélete nyomán kialakult irányzat elveti a hatalom centralizált, valamilyen autoritás (király, társadalmi rend, elit stb.) által monopolizált képét, amely csak elnyomó, negatív lehet. Ehelyett az állítják, hogy a hatalom megszorító és produktív is egyben, mert bár kizár, de ugyanakkor létre is hoz diskurzusokat, tudásformákat stb. Ez a hatalom 'mikro-fizikája', mely arra épül, hogy a hatalom sok, lokalizált körön, taktikán, mechanizmuson keresztül működik és hat (és megteremti egyben az ellenállás lehetőségét is). A foucault-i hagyomány és a kritikai diskurzuselmélet két ponton erősen különbözik, bár a marxi, kritikai gyökerek közösnek mondhatók: egyfelől a CDA képviselői elválasztják a jelentésadó (diszkurzív) cselekvéseket az egyéb társadalmi cselekvésektől, míg Foucault szerint minden társadalmi cselekvés diszkurzív, mert minden cselekvés magában foglal valamilyen jelentést; másfelől a CDA teoretikusai (pl. a kötetben Teun A. van Dijk) a hatalmat, illetve a hatalommal való élés lehetőségét kimondottan az elitekhez, csoportokhoz vagy intézményekhez kötik, míg a foucault-i iskola szerint a hatalom nem monopolizált.

Ez a hat elméleti irányzat, terület határolja, határozza meg a diskurzuselmélet és elemzések terepét, melyek elméleti jellegű bemutatására vállalkozott ez a könyv, kisebb példákkal kiegészítve. Hat konkrét, nagyobb lélegzetvételű elemzést tartalmaz a hozzá kapcsolódó *Discourse as Data. A guide for analysis* (2001)¹⁵ című könyv.

Ez a hat tradíció többé-kevésbé fellelhető a másik két vizsgált könyvben is, bár ilyen rendszerezettségben csak ez a kötet foglalkozik velük.

Sara Mills könyve reflektál ugyan például a Bahtyin nevével fémjelzett tradícióra, de nem vizsgálja részletesen az elmélet fő kiindulópontjait, vagy hatását. Ugyanakkor hangsúlyosabb szerepet és kidolgozottságot kap – Mills ezirányú erős elkötelezettsége miatt – Foucault elmélete, vagy például a kritikai nyelvészet, és a szociálpszichológiai irány. Ugyanakkor nem választja, és nem vizsgálja külön a szerzőnő a szociolingvisztika, a beszéd etnográfiaja és a társalgáselemzés, etnometodológia terepét, hanem egy egységként kezeli a mainstream nyelvészeti kutatások területét (természetesen azt jelezve, hogy ezen belül különböző irányok lehetségesek).

Ruth Wodak és szerzőtársai pedig szélesebb körben határozták meg vizsgálódási terepüket, mikor általában a szöveg- és diskurzuselemzés módszereit tették meg kutatási terepnek. Emellett az ő megközelítésük kimondottan módszertani irányultságú, te-

14 „This idea that physical things and actions exist, but they only take on meaning and become objects of knowledge within discourse.” (Stuart Hall: Foucault: Power, Knowledge and Discourse. In Wetherell–Taylor–Yates 2001: 73.)

15 Wetherell, M.–Taylor, S.–Yates, S.J. eds. (2001): *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London: Sage Publications.

hát az ilyen mélységű elméleti bemutatás hiánya – véleményem szerint – nem is róható fel nekik.

12 MÓDSZER

Titscher, Meyer, Wodak és Vetter könyve (2003) a szöveg- és diskurzuselemzés módszereinek szisztematikus és összehasonlító áttekintésére vállalkozik. Kimondottan módszertani indíttatása miatt a bevezető, alapozó fejezetek sem annyira az elméleti megfontolásokat, nyelvészeti, filozófiai vagy szociológiai környezetet boncolgatják, hanem alapvető metodológiai kérdésekkel – és ezeknek a konkrét területre való alkalmazásával – foglalkoznak (mint például, a szöveg, mint vizsgálandó egység megválasztásának kritériumai, problémái). A bevezető fejezetek egyike a 'szöveg' (text) definiálására vállalkozik. Itt a szerzők a 'szöveg' széleskörűen elfogadott meghatározására támaszkodnak, de Beaugrande és Dressler hét kritériuma¹⁶ alapján definiálva azt. Már itt kiemelik azt – ami a későbbi fejezetekben szépen kibontakozik –, hogy „a nyelvészeti jellegű szövegelemzések a kohézió és koherencia kérdésére összpontosítanak, míg más (szociologikusabb) szövegelemző módszerek csak e két dimenzió egyikére vonultatnak fel példákat” (24. o.).

A szerzők a tizenkét módszer¹⁷ bemutatására egységes szerkezetet dolgoztak ki: minden metódusnál röviden bemutatják azt az elméleti közeget, amelyből származik, és amely kialakulására hatással volt, ezt követően vázolják az adott módszer fő elméleti feltevéseit, a céljait, magának a metódusnak a menetét – általában rövid példával is szemlélítve –, majd az érvényesség és megbízhatóság feltételeinek való megfelelés szintjét, módját. Ezt követően kerül sor az alkalmazás feltételeinek és területének ismertetésére, majd a többi módszerrel való hasonlóságok és különbségek felvonultatására. Minden fejezet végén szisztematikusan összeszedett irodalomjegyzék található, mely – kis megjegyzésekkel kiegészítve – mind az eredeti, mind a másodlagos irodalomra kitér.

A módszerek összehasonlítását nem csak az egyes metódusoknál találhatjuk meg. A szerzők külön fejezetet szenteltek a bibliometrikai összehasonlításnak, majd egy általánosabb összevetésnek a könyv végén, valamint egy 'térkép' összeállításának, mely mind a módszereket, mind a vonatkozó elméleti iskolákat tartalmazza.

A módszerek részletes bemutatása túlmutat ezen írás keretein, ezért az alábbiakban a szerint a szempont szerint tekinteném át röviden a metódusokat, hogy céljukat és eljárásaikat tekintve nyelvészeti jellegűek-e vagy sem, abban az értelemben, hogy a nyelv, a nyelvhasználat, az adott szövegtörzs bizonyos sajátosságainak vizsgálata áll-e a középpontjukban, vagy nem a szövegről, a diskurzusról, hanem más – mögöttes, vagy látens – dolgokról kívánnak mondani valamit, amihez a szövegtörzset csak mint adathalmazt használják.

16 A hét kritérium: kohézió, koherencia, intencionalitás, akceptálhatóság, informativitás, szituativitás és intertextualitás.

17 A 12 módszer: tartalomelemzés, 'grounded theory', etnográfiai szövegelemzés, etnometodológiai MCD analízis, etnometodológiai társalgáselemzés, narratív szemiotika, SYMLOG, kritikai diskurzuselemzés – Norman Fairclough nyomán, kritikai diskurzuselemzés – Ruth Wodak nyomán, funkcionális pragmatika, differenciáló szövegelemzés (Differential Text Analysis), objektív hermeneutika.

Ebben az értelemben egyértelműen nyelvi jellegzetességek feltárására törekedik az *etnometodológiai társalgáselemzés*, mely olyan általános elveket és eljárásokat keres a mindennapi beszélgetések elemzése során, amelyeket az interakció résztvevői használnak a kommunikációs helyzet szerkezetének és karakterének létrehozásakor, kialakításakor. Hasonlóképpen e körbe tartozik a *kritikai diskurzuselemzésnek* mind a Norman Fairclough nevéhez köthető irányzata, mind a Ruth Wodak nevével fémjelvezhető diskurzus-történelmi módszer. Mindkét irányzat – Bahtyin, Foucault, és a kritikai nyelvészet alapjain állva – a hatalom, a dominancia, a hegemonia, az egyenlőtlenség, valamint ezek létrehozásának, legitimációjának és újratermelésének diszkurzív folyamatait kutatják. Ide sorolható még a *funkcionális pragmatizmus* is, amely a kommunikációs aktorok céljainak, szándékainak (purposes) rekonstruálására törekszik, beleértve egyaránt a nyelvészeti struktúra nyelven belüli (language-internal) és a társadalom, társadalmi cselekvés nyelven kívüli (language-external) szándékait is.

Kevésbé egyértelmű az *etnográfiai szövegelemzésnek* és a beszéd etnográfájának a besorolása, melyek – Gumperz és Hymes nyomdokain haladva – a szövegek interpretálásakor az azok háttérében álló kulturális struktúra rekonstruálására törekednek. Hasonlóképpen nehezen meghatározható az *etnometodológiai MCD (membership categorisation device) analízis* beosztása is. Ez a módszer Harvey Sacks nevéhez köthető és azt az eszköztárat (tool) kívánja feltárni, melyet a mindennapi beszélgetések résztvevői a szituáció leírására (description), valamint a különböző kategorizálások céljára használnak. A *narratív szemiotika* esetében sem lehet pontosan elkülöníteni a nyelvészeti jelleget a nem nyelvészeti céloktól, ugyanis e módszer a szöveg narratív és jelentéshordozó mély-struktúráinak rekonstruálásán fáradozik.

Határozottan a nem nyelvi jellegű elemzések körébe sorolták a szerzők ugyanakkor a *tartalomelemzést*, amely a szöveg, a kommunikáció manifeszt tartalmának, információinak objektív, szisztematikus (és gyakran kvantitatív) leírását célozza, Laswell tömegkommunikációs modelljének, valamint a Shannon és Weaver nevéhez köthető információ elmélet megfontolásai alapján. Hasonlóan nem nyelvészeti kiindulópontú a *'grounded theory'*, melynek célja hipotézisek kidolgozása és generálása, különböző szövegek, kutatási jegyzetek és más dokumentumok szisztematikus vizsgálata által. E csoportba tartozik a *SYMLOG (system for the multiple level observation of groups)* módszer, amely olyan csoportokat tanulmányoz a szövegek (jelen esetben leírt párbeszéd) elemzésének segítségével, ahol az egyes szereplők személyes jellemzői és kapcsolataik meghatározók (általában kis, természetes csoportok állnak a vizsgálat fókuszában, mint például családok, iskolai csoportok stb.). Ebbe az osztályba tehető a *differenciáló szövegelemzés* is, amely Luhmann kommunikációs elméletére és Spencer Brown különbség-kalkulusára támaszkodva a kijelentésekben fellelhető különbségtevések feltárására és ebből kiindulva a perceptuális keret látható aspektusainak bemutatására törekszik. Végül ide sorolható az *objektív hermeneutikai* módszer is, amely az interakciók látens jelentését és objektív jelentését kutatja. Objektívek a jelentések abban az értelemben, hogy – az irányzat képviselői szerint – a résztvevők szubjektív intencióitól függetlenül működnek. Ez az elképzelés arra az elméleti feltételezésre épül, hogy a személyes cselekedetek, így például a családi beszélgetés, vagy a nyilvános beszéd a társadalmi struktúrák manifesztációi, nem a személy által tudatosan és 'önállóan' kialakított megnyilatkozások.

Ez a csoportosítás csak egyike a lehetséges osztályozásoknak, amelyek mentén a különböző szöveg- és diskurzuselemző módszerek áttekinthetők. A szerzők ezen kívül összevetették a módszereket a szabályvezéreltség foka, az alkalmazási terület limitált-sága, a konfirmatív vagy exploratív jelleg szerint, az egyszerűség-általánosság-pon-tosság hármasságának mércéje alapján, valamint a magyarázatok és a módszerek tulajdonságainak externális/internális (a helyzet, vagy az intenciók feltárására törek-vő), illetve a kontextus, a struktúra és a prediszpozíciók stabil vagy bizonytalan jellege mentén.

KONKLÚZIÓ

Ahogy ez a három könyv is mutatja, a diskurzuselmélet és -elemzés terepe, mint minden interdiszciplináris megközelítés, meglehetősen szerteágazó és nehezen beha-tárolható terület. Ennek megfelelően bemutatása is nagyon különböző lehet. Vélemé-nyem szerint mind a három könyv, igaz a saját célkitűzésének, felfogásának megfelelő módon, de egyaránt érzékeltetni tudta a tudományterület sokszínűségét és sokszintűs-égét. Ezek a kötetek jó kiindulópontot jelenthetnek azoknak, akiket érdekel a diskurzus-elmélet, de még nem ismerik igazán, vagy csak bizonyos megközelítésekkel találkoztak. Ezekből a könyvekből kiindulva mindenki megtalálhatja a hozzá legköze-lebb álló irányt, megközelítést és segítséget kaphat egyben ahhoz is, hogy milyen el-méleti és módszertani könyveket vegyen kezébe, hogy jobban elmélyedhessen benne.